

Назви рубля і качалки у східнополіських говірках

У статті досліджено структуру і просторове варіювання назв знарядь для розкочування білизни та притискання сіна, соломи на возі в українських східнополіських говірках.

Наукова розвідка базується на загальнонаукових (аналіз, синтез, спостереження) та традиційних для діалектологічних досліджень методів: *інтерв'ю* використано для збирання мовного матеріалу; *описовим методом* послуговувалися з метою систематизації та узагальнення фактажу; для з'ясування просторового варіювання діалектних одиниць використано *лінгвогеографічний метод*; для аналізу варіювання значень слів – *метод моделювання*.

Джерельна база – власні записи автора, зібрані експедиційним методом протягом 2010 – 2016-х років в українських східнополіських говірках; словники, описові та лінгвогеографічні студії.

З'ясовано, що в обстежуваному діалектному континуумі значення 'знаряддя притискати снопи, солону на возі' маніфестує номен *рубéль*, у поодиноких говірках – *жéрд'*, *пáлка*, *удáў*, *качáлка*. Старовинний прилад качати білизну складається із двох частин – рубля і качалки, які в більшості аналізованих східнополіських говірок називають так само, як і в суміжних говорах української мови. Виняток складають північні говірки ареалу, у яких качалкою іменують весь прилад для качання білизни, а не його частину. У цьому разі його компоненти можуть уточнюватися, або ж, навпаки, сприйматися як один механізм.

Виявлено різні фонетичні варіанти номена *качáлка*, зумовлені неоднаковим відбиттям суфіксального голосного [а]: *качáлка*, *качíлка*, *качíлка*, *качóлка*, *качу́лка*, *качуóлка*, *качуíлка*.

Назви *рубéль'* і *качáлка* в більшості східнополіських говірок наповнені своїм прямим значенням, характерним для літературної мови та суміжних говорів. Утім предмети, які вони позначають, можуть іменувати інакше.

Для уникнення багатозначності слова *рубéль'* може змінюватися його структура чи наголошення.

Визначено, що особливості господарювання слугують позамовним чинником розвитку лексичної системи говірки: зумовлюють наявність / відсутність номінацій відповідних пристроїв.

Назви *рубéль'* і *качáлка* поступово пасивізуються через вихід з ужитку речей, які вони позначають.

Ключові слова: діалект, лінгвістична географія, номінативна одиниця, семантика, знаряддя побутового вжитку.

Лексика говорів української мови тривалий час перебуває в центрі уваги багатьох діалектологів. Утім з огляду на її практично невичерпний запас та постійні трансформації, яких вона зазнає у просторі та часі, не зникає актуальність лексикологічних студій.

Рубель як частина пристрою притискати сіно і солону на возі й *рубель* і *качалка* як знаряддя качати білизну представлені в багатьох регіонах України і в недалекому минулому ними послуговувалися чи не в кожній родині. Крім основної функції (для побутового вжитку), на україномовній території ці предмети могли виконувати ритуальну роль (зокрема, рублем і качалкою били у ворота з метою прогнати Мороз в аграрно-ритуальних діях зимових свят) [5, с. 276]; із них робили опудало на свято «Катеринки» [7, с. 90]; припускають, що їх використовували в українській шаманській практиці для підкликання нечистої сили [11, с. 170] тощо); також ними послуговувалися як ударними музичними інструментами [6, с. 15–16]. Через осучаснення вжиткових предметів *рубель* і *качалка* ‘прилад качати білизну’ та *рубель* ‘прилад притискати снопи, солону на возі’ виходять (а здебільшого уже вийшли) із використання, у зв’язку з чим їх назви зазнають пасивізації.

Хоч на сьогодні досліджено східнополіську географічну термінологію (Є. О. Черепанова), лексику коноплярства, прядіння та ткацтва (М. Т. Безкишкіна), зоологічну (Н. П. Дейниченко), дієслівну (О. М. Холодьон), лексику землеробства (О. Л. Бабічева), тваринництва (В. М. Куриленко), харчування (Є. Д. Турчин), гончарства (В. М. Бережняк), будівництва (Л. І. Дорошенко), орнітолексику (Я. О. Литвиненко), флорономіацію (О. А. Малахівська, М. В. Поїстогова), проте побутова лексика цього діалектного континууму мало вивчена. Зокрема, А. С. Зеленько здійснив спробу аналізу номінацій частин ціпа, коси, плуга, воза і саней, які були зафіксовані на Східному Поліссі та Прикарпатті [4]. Назви багатьох інших реалій, серед яких *рубель* і *качалка*, в українських східнополіських говірках досі залишаються поза увагою науковців.

Мета статті – дослідити номінацію та просторову локалізацію назв знарядь для розкочування білизни та притискання сіна, соломи

на возі в східнополіських (лівобережнополіських) говірках української мови.

Фактичним матеріалом наукової розвідки є власні записи автора, зібрані експедиційним методом протягом 2010–2016-х рр. переважно у тих східнополіських говірках, що представлені в мережі «Атласу української мови» [1, т. 1]. Послугувалися також словниками, описовими та лінгвогеографічними джерелами.

Мета дослідження була досягнута за допомогою загальнонаукових (аналіз, синтез, спостереження) та традиційних для діалектологічних студій методів: для записування матеріалу застосовано *цілеспрямоване інтерв'ю*; для узагальнення й систематизації фактажу – *описовий метод*; для з'ясування географії мовних явищ – *лінгвістичне картографування*; для аналізу семантичного варіювання аналізованих слів – *метод моделювання*.

1. *Рубель*. У багатьох українських східнополіських говірках, як і в більшості прилеглих до них середньополіських, середньонаддніпрянських, слобожанських, курських говірках [1, т. 3, ч. 1, к. 76; 1, т. 3, ч. 3, к. 53], у літературній мові [8, т. 8, с. 892], лексема *руб'єл'* (що, імовірно, походить із *рубати* [9, с. 511; 10, с. 201 – 202], *руб* 'вузький край, окрайка; шов на тканині, рубець' < псл. *гоубь* 'руб, край предмета (=відрубане); одяг (=підрублене, підшите)' [3, с. 130–131]) маніфестує два значення: 'знаряддя качати білизну (дерев'яна дошка з ручкою і поперечними зарубками)' і 'знаряддя притискати снопи, солому на возі' (див. к. 1).

Із метою розрізнення семантичних структур слова відзначаємо зміну його формальної (морфемної) будови: *руб'єл'н'ік* 'знаряддя притискати снопи, солому на возі' – *руб'єл'* 'знаряддя качати білизну' (н. п. 190¹). Смыслорозрізнявальну роль може відігравати й наголос: *руб'єл'* 'знаряддя притискати снопи, солому на возі' – *руб'єл'* 'знаряддя качати білизну' (н. пп. 8, 279), однак це радше виняток, аніж правило, адже, наприклад, у деяких східнополіських (н. п. 349) та в низці білоруських говірок [2, к. 289] аналізовані іменники семантично не диференціюються різними їх акцентними варіантами.

¹ Номери населених пунктів подаємо за мережею «Атласу української мови», том I. Виняток становлять сучасні говірки 1 – с. Нові Яриловичі Ріпкинського р-ну Чернігівської обл., 104 – с. Мохнатин Чернігівського р-ну Чернігівської обл., 114 – с. Анисів Чернігівського р-ну Чернігівської обл. та 353 – с. Смош Прилуцького р-ну Чернігівської обл.

В обстежуваному мовному континуумі поняття ‘жердина, якою притискають снопи, солому на возі’ вербалізують лексично різнотипні одиниці, що функційно звужують значення номена *рубéл’*: *жерд’* (н. п. 18), *пáлка* (н. п. 17), *удáў* (с. Комарівка Глухівського р-ну Сумської обл.), *óжог* (як паралель до *рубéл’*) (н. п. 79) та *качáлка* (н. п. 351):

- перша назва реалії (*жерд’*) типова насамперед для північно-східного діалекту білоруської мови [2, к. 289]. У середині ХХ ст. в н. пп. 18 і 19 було засвідчено спільнокореневу словоформу *жердіна* [1, т. 3, ч. 4, с. 106]. У сучасній українській мові цим словом позначають переважно довгу тонку палицю: жердина – «довгий, тонкий, без гілок кусок дерева» [8, т. 2, с. 520];

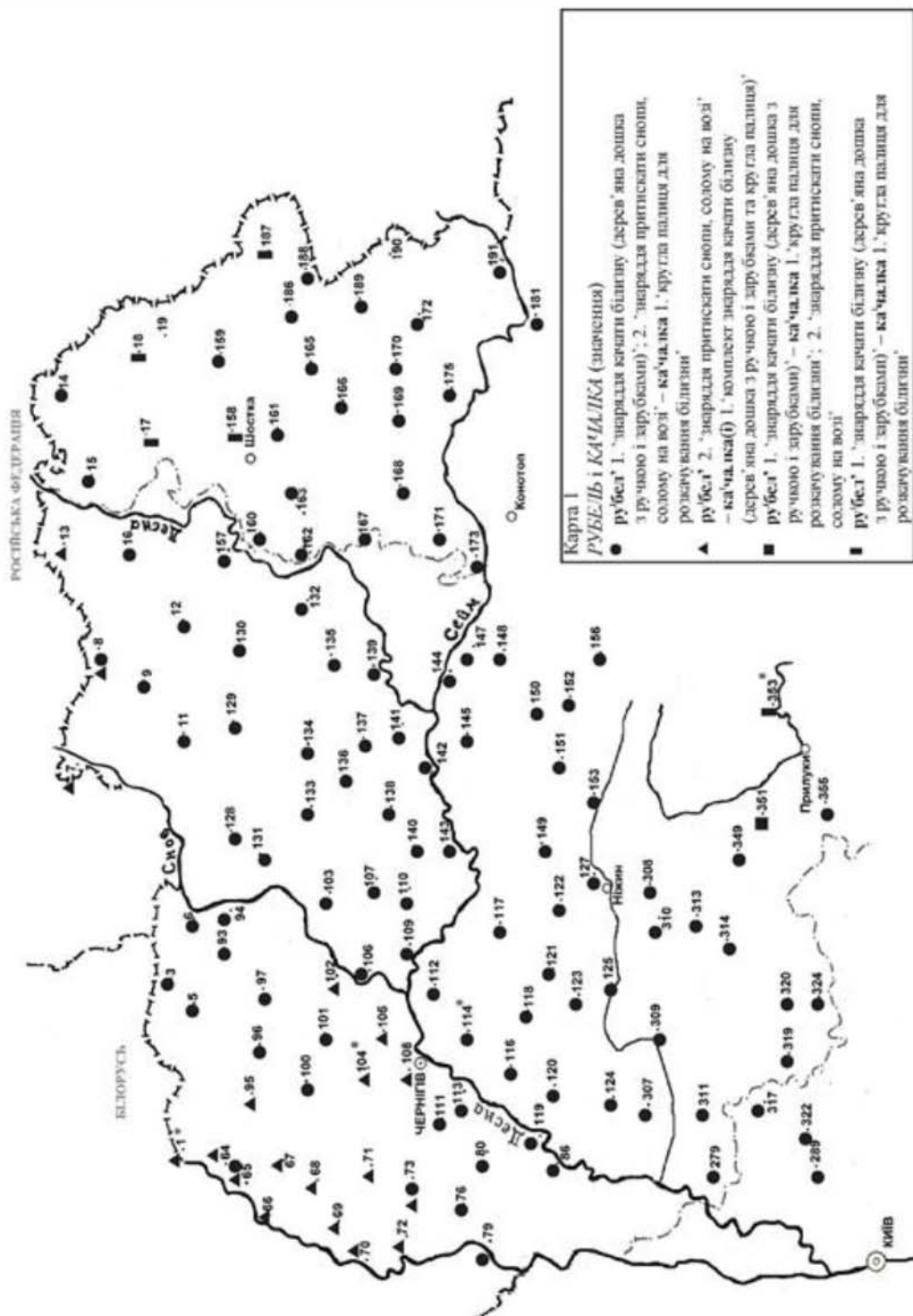
- номеном *пáлка* можуть іменувати будь-яку продовговату деталь, виготовлену з дерева. Таке узагальнення, на нашу думку, може сигналізувати про відсутність потреби номінації предмета, що вийшов з ужитку, тому термін на позначення реалії аутував із лексичної системи й замінився словом із ширшим значенням;

- третя назва (*удáў*), імовірно, є оказіональною, утім має цілком прозору мотивацію: відбиває тісний зв’язок із лексемою *давити* ‘натискати’, ‘притискати’, ‘тиснути’;

- перенесення значення ‘жердь для притискання сіна, соломи на возі’ з назви *рубéл’* на лексему *óжог* (н. п. 79) відбулося, імовірно, за візуальною подібністю реалій, адже цим словом в українській мові [8, т. 5, с. 649], як і в низці східнополіських говірок (н. пп. 107, 118 – 119, 121 – 122, 125, 145, 307, 308; у н. п. 108 – *вóжаг*), позначають палицю, якою перемішують жар. Перенесення за подібністю простежуємо в інших говірках, де вживають назву *óжог*: ‘держак кочерги’ (н. пп. 319 – 320); ‘держак рогаців’ (н. пп. 106, 109, 110, 114, 148, 151 – 152, 279, 310 – 311, 324, 351, 353, 353; у н. пп. 156, 311 – *ожóг*) із філіацією до ‘рогач’ (н. пп. 124, 153, 308 – 309, 313 – 314, 349); ‘палка’ (н. п. 123); ‘палка, якою підганяють худобу під час випасу’ (н. п. 138); із подальшою семантичною деривацією¹: ‘старий стертий віник’ (н. п. 150); ‘жмут сухого листа картоплі (у говірці – *гудини*) для розпалювання печі’ (н. п. 127). Однак значення лексеми відоме переважно мовцям старшого покоління й не повсюдно (*вóжаг / йа не*

¹ На жаль, наявний говірковий матеріал не дає змоги встановити генезу субкомплексів «віник», «жмут» для слова *óжог* через відсутність відповідних вихідних і похідних значень.

знайу // <...> (згадує, що раніше казали – Д. М.) *о́де ваз'му́ о́жаг / йа таб'і дам //»* (н. п. 162)), що вказує на її поступову архаїзацію;

- номен *качалка* набув значення 'жердина для притискання сіна, соломю на возі' (н. п. 351), можливо, через сплутування реалій або у зв'язку з одночасним перенесенням за функцією і суміжністю одного із різновидів рубля на качалку, яка разом з іншим різновидом рубля складає знаряддя для розкочування білизни: *рубел' 1.* 'знаряддя

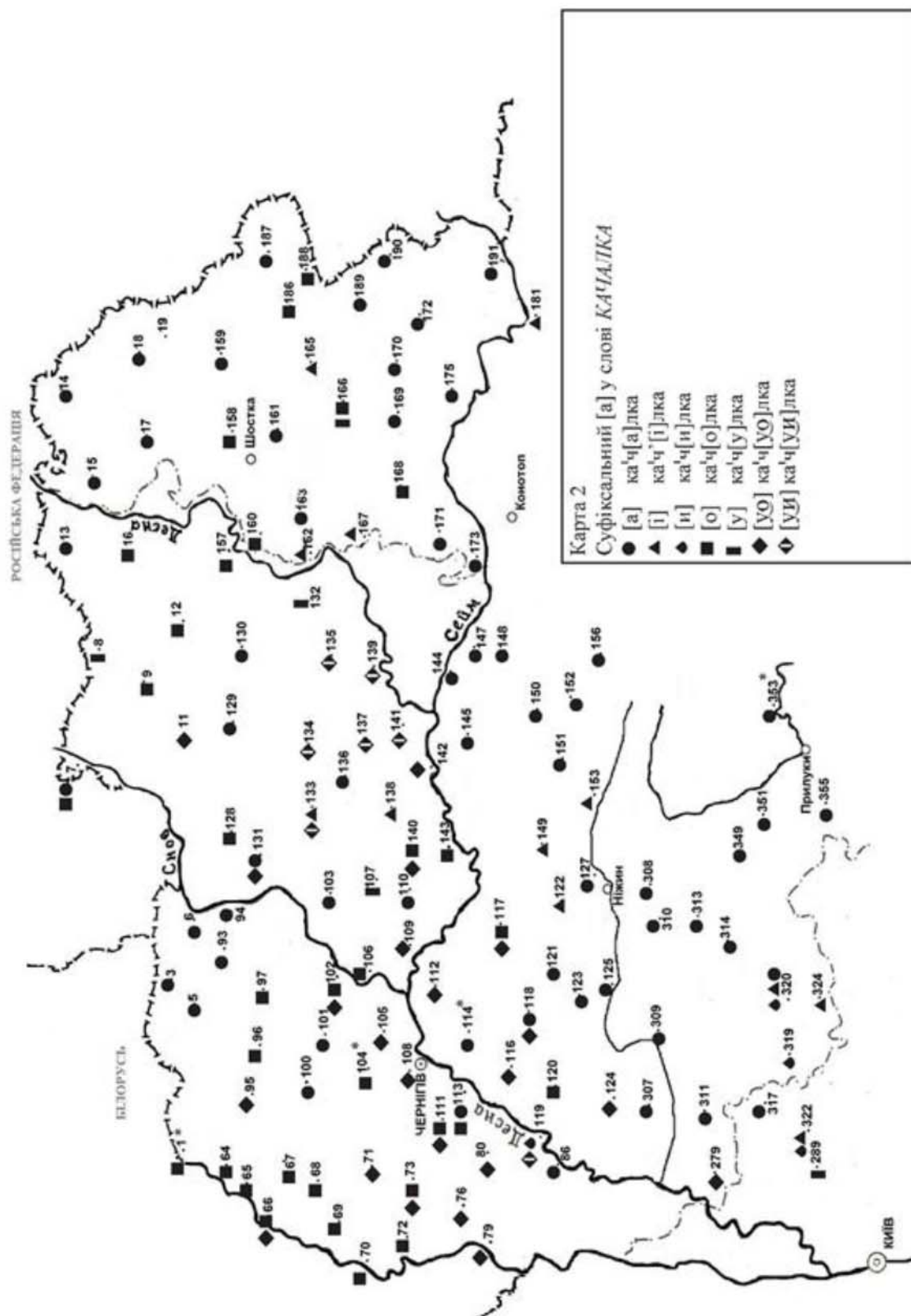
качати білизну', 2. 'знаряддя притискати снопи, солому на возі' – *качálка* 1. 'знаряддя качати білизну' → *рубéл'* 1. 'знаряддя качати білизну' – *качálка* 1. 'знаряддя качати білизну', 2. 'знаряддя притискати снопи, солому на возі'.

Для закріплення сіна і соломи на возі їх притискали рублем і притягували до кінців вірьовками, що мали назви *в'і(e,a)p'óўки* (н. пп. 1, 3, 5 – 9, 11 – 19, 64 – 73, 76, 79 – 80, 93 – 97, 100 – 114, 116 – 125, 127 – 134, 136, 138 – 139, 141 – 145, 147 – 152, 156 – 161, 163, 165 – 173, 175, 181, 186, 188 – 191, 279, 289, 307 – 310, 314, 317, 353, 355); *мо(a)туўки* (н. пп. 86, 117, 135, 137, 140, 144, 150, 153, 156, 158, 162, 186, 311, 313, 319 – 320, 322, 324); *вóўки* (н. п. 14, 66); *ужіішче* (н. п. 349). Інший тип кріплення снопів, сіна (тільки вірьовкою) зумовив відсутність назви пристрою для притискання їх (н. пп. 158, 353), що характерно для низки українських південно-східних говірок [1, т. 3, ч. 1, с. 20; 1, т. 3, ч. 2, с. 48].

Є відомості про те, що вантаж нічим не утримували (н. п. 187). Однак це, можливо, залежить не стільки від господарських традицій громади в цілому, як від сімейних звичок, адже в говірці с. Суходіл Глухівського р-ну Сумської обл. в одних інформантів фіксуємо, що вони нічим не притискали сіно й солому на возі, а в інших – *в'е(a,e^a)p'óўкаї*.

2. *Качалка*. Кругла палиця для розкочування білизни у більшості обстежених східнополіських говірок має назву *качálка* (фонетичне оформлення слова проілюстровано на к. 2). Проте на півночі діалекту, у зоні контактів із білоруськими та брянськими говіркам, цією лексею номінують обидва компоненти приладу – круглу палицю та рубчасту дошку (див. к. 1), що характерно також для частини північних середньо- та західнополіських говірок [1, т. 2, к. 289; 1, т. 3, ч. 4, с. 156]. Причому компоненти приладу для качання білизни можуть уточнюватися (наприклад, *качóўлка зóбчаста* і *качóўлка крúгла* (н. п. 108); *качóўлка крúгла* і *качóўлка рúбчаста* (н. пп. 104)) чи сприйматися як один неподільний механізм, через що іменник вживають тільки в множині: *качóўк'і* (н. п. 7), *кач'óўк'і* та *качóўк'і* (н. п. 102).

У н. п. 19 замість лексеми *качálка* 'кругла палиця для розкочування білизни' зафіксовано назву *тру́бачка*, що має ширшу семантику.

Отже, можемо констатувати, що у більшості східнополіських говірок, як і в багатьох інших українських говорах та літературній мові, рублем позначають знаряддя качати білизну (дерев'яну дошку з ручкою і поперечними зарубками) і знаряддя для притискання снопів, сіна на возі, качалкою – круглу, гладко витесану палицю для

розкачування білизни. Водночас у північних говірках обстежуваного діалектного континууму качалкою іменують весь прилад для качання білизни, а не його частину.

З метою розрізнення семантичних структур багатозначного слова *рубель* трансформацій може зазнавати його наголошування та структура.

Особливості господарювання є позамовним фактором розвитку лексичної системи говірки: зумовлюють наявність / відсутність номінацій відповідних пристроїв.

Вважаємо, що подальше вивчення побутової лексики східнополіського діалекту сприятиме як розширенню емпіричної бази діалектології, так і збереженню культурної спадщини регіону, адже в умовах осучаснення предметів побуту виходять з ужитку традиційні речі й пристосування.

Коментар до карти № 1. Не скартографовано *рубѣл'* 1. 'знаряддя качати білизну', 2. 'знаряддя притискати снопи, соломі на возі' (н. п. 19) та не взято до уваги поширених на Східному Поліссі та за його межами назв того самого походження (від *рубати* [3, с. 131]) – *рубл'*, *рубел'*, *рубѣл'* 'російська грошова одиниця'.

Література

1. Атлас української мови: в 3 т. Київ, 1984 – 2001.
2. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мінск, 1963. VIII + 338 карт.
3. Етимологічний словник української мови: в 7 т. Т. 5. Р – Т.; уклад. Р. В. Болдирєв та ін. Київ, 2006. 704 с.
4. Зеленько А. С. Типологія структурно-семантичної організації производственно-бытової лексики українського язика (на діалектнім матеріалі): автореф. дисс. ... докт. філол. наук.: спец. 10.02.02 – язика народів СРСР (український язик). Днепропетровск, 1992. 26 с.
5. Окольніча Т. В. Східнослов'янська педагогіка в дослідженнях етнографів (XIX – перша чверть XX століття): дис. ... докт. пед. наук.: спец. 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Кропивницький, 2019. 529 с.
6. Сідлецька Т. І. Практична культурологія. Історія народно-оркестрового виконавства України. Ч. I: навчальний посібник. Вінниця, 2011. 122 с.
7. Сінельнікова В. В. Традиційна календарна обрядовість українців Нижнього Поволжя: літні свята. *Вісник [Київського національного університету культури і мистецтв]*. Мистецтвознавство. 2015. Вип. 32. С. 87 – 94.
8. Словник української мови: в 11 т. Київ, 1970 – 1980.
9. Фасмер М. Етимологічний словарь русского языка. В 4 т. Том 3 (Муза – Сят); пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. 2-е изд., стер. Москва, 1987. 832 с.

10. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 11. Р – С. Мінск, 2006. 333 с.
11. Ятченко В. Ф. Український шаманізм. Київ, 2011. 216 с.

References

1. *Atlas ukraïnskoi movy: v 3 t.* [Atlas of the Ukrainian language: in 3 vol.]. Kyiv, 1984 – 2001 (in Ukrainian).
2. *Dyjalektalahichny atlas bielaruskai movy* [Dialectological atlas of the Belarusian language]. Minsk, 1963. VIII + 338 maps (in Belorussian).
3. *Etymologichnyy slovník ukraïnskoi movy: v 7 t. T. 5. R – T* [Etymological dictionary of the Ukrainian language: in 7 vols. Vol. 5. R – T]. Kyiv, 2006, 704 p. (in Ukrainian).
4. Zelenko A. S. *Tipologiya strukturno-semanticheskoy organizacii proizvodstvenno-bytovoj leksiki ukraïnskogo yazyka (na dialektnom materiale)* [Typology of the structural-semantic organization of production and household vocabulary of the Ukrainian language (on dialect material)]. *Abstract of Doctor's thesis. Speciality – 10.02.02 – languages of the USSR (Ukrainian language)*. Dnepropetrovsk, 1992, 26 p. (in Russian).
5. Okolnycha T. V. *Skhidnoslovianska pedahohika v doslidzhenniakh etnohrafiv (XIX – persha chvert XX stolittia)* [The Eastern Slavic pedagogy in the studies of ethnographers (the 19th – first quarter of the 20th century)]. *Thesis for the doctor degree in philology. Speciality – 13.00.01 – general pedagogy and history of pedagogy*. Kropyvnytskyi, 2019, 529 p. (in Ukrainian).
6. Sidletska T. I. *Praktychna kulturolohiia. Istoriia narodno-orkestrovoho vykonavstva Ukrainy. Ch. I: navchalnyi posibnyk* [Practical cultural studies. History of national orchestra performance of Ukraine. Part I: Tutorial]. Vinnitsa, 2011, 122 p. (in Ukrainian).
7. Sinelnikova V. V. *Tradytsiina kalendarna obriadovist ukraïntsv Nyzhnoho Povolzhia: litni sviata* [Traditional calendar ritual of Ukrainians of the Lower Volga region: summer holidays]. *Visnyk [Kyivskoho natsionalnoho universytetu kultury i mystetstv]. Mystetstvoznavstvo – Bulletin of [Kyiv National University of Culture and Arts]. Art Studies*, 2015, issue 32, pp. 87–94 (in Ukrainian).
8. *Slovník ukraïnskoi movy: v 11 t.* [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol.]. Kyiv, 1970–1980 (in Ukrainian).
9. Fasmer M. *Etymologicheskii slovar russkogo yazyika. V 4 t. Tom 3 (Muza – Syat); per. s nem. i dop. O. N. Trubacheva. 2-e izd., ster.* [Etymological dictionary of the Russian language. In 4 vol. Volume 3 (Muse – Syat); trans. from Ger. and add. O. N. Trubacheva. 2nd ed., Erased.]. Moskow, 1987, 832 p. (in Russian).
10. *Etymalogichny slovník belaruskay movy* [Etymological dictionary of the Belarusian language]. Т. 11. R – S. Minsk, 2006, 333 p. (in Belorussian).
11. Yatchenko V. F. *Ukraińskyyi shamanizm* [Ukrainian Shamanism]. Kyiv, 2011, 216 p. (in Ukrainian).

Dmytro Marieiev. Names of ‘rubel’ and ‘kachalka’ in the eastern polessian dialects. The article investigates the structure and spatial variation of the names of tools for rolling laundry and clamping hay, straw on a wagon in the Ukrainian Eastern Polessian dialects.

Scientific investigation bases on general scientific (synthesis, observation, analysis) and traditional methods for dialectological studies: an interview was used to collect material; a descriptive method was used to organize and summarize the facts; a linguistic-geographic method was used to find out the spatial variation of dialect units; a method of modeling was used to analyze the semantic variation of words.

The author's own records collected by the expeditionary method during the 2010 – 2016 years in the Ukrainian Eastern Polessian dialects have become the source base for study.

It has been found that in the studied linguistic continuum, the meaning of ‘a tool to clamp bundles, straw on a wagon’ is manifested by a nominal *rubel*, in single dialects – *zherd’*, *palka*, *udav*, *kachalka*. The laundry machine was consisted of two parts (‘*rubel*’ and ‘*kachalka*’), which in the most of Eastern Polessian dialects had the same names as in the adjacent dialects of Ukrainian languages. The exception is the northern dialects of the area, in which the whole appliance for rolling linen is called ‘*kachalka*’. In this case, its components may be refined, or, conversely, considered as a single mechanism, so the noun for denoting of the instrument may not have the full numerical paradigm – pluralia tantum. Various phonetic variants of the name ‘*kachalka*’ were found, due to the subtle reflection of the suffix vowel [a]: ‘*kachálka*’, ‘*kachílka*’, ‘*kachýlka*’, ‘*kachólka*’, ‘*kachúlka*’, ‘*kachuólka*’, ‘*kachuyílka*’.

The names of ‘*rubel*’ and ‘*kachalka*’ in the most of East Polessian dialects are filled with their direct meaning, appropriate to the literary language and related dialects. However, the items they designate may have other names.

It has been found that to avoid the polysemy of a word, ‘*rubel*’ may change its structure or accent.

Features of housekeeping serve as an extraspeech factor of development of the lexical system of dialect: they determine the presence / absence of nominations of the corresponding devices.

The names of ‘*ruble*’ and ‘*kachalka*’ gradually become passive due to obsolete things they mean.

Key words: dialect, linguistic geography, nominative unit, semantics, household tools.

Марєєв Дмитро Анатолійович – кандидат філологічних наук, асистент кафедри української мови, літератури та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка; ORCID iD: 0000-0002-6282-8052; damar_dim@ukr.net